

กระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกร

เพื่อสร้างนวัตกรรมแก้ไขปัญหาด้านที่ดินและหนี้สิน

ธีระพงษ์ วงษ์นา

นักวิจัยมูลนิธิชีวิตไท

1. ที่มาและความสำคัญของปัญหา

พลวัตการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดำเนินไปอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้ชาวนาและเกษตรกรจำนวนมากก้าวไม่ทันและไม่สามารถปรับตัวเพื่อให้ก้าวทันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ การค้า เทคโนโลยีและนวัตกรรมสมัยใหม่ กลุ่มชาวนาและเกษตรกรจึงจำเป็นต้องปรับตัวผ่านยุทธวิธีต่าง ๆ เพื่อไม่ให้ตกขอบขบวนการพัฒนาของประเทศนี้ อย่างไรก็ตามสภาพปรากฏการณ์ของชาวนาและเกษตรกรไทยยังอยู่ภายใต้เงื่อนไขข้อจำกัดซึ่งเห็นยวรั้งศักยภาพการปรับตัวในปัจจุบัน

ทั้งนี้ สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (ทีดีอาร์ไอ) (2558) พบว่า เกษตรกรมีหนี้สินสูงกว่ารายได้ถึง 25.5 เท่า และยังมีแนวโน้มสูงขึ้นอีกในอนาคต ทั้งนี้ในปี พ.ศ. 2557 พบว่าเกษตรกรมีภาวะหนี้สินรวม 1.322 ล้านล้านบาท จากปัจจัยเงื่อนไขด้านหนี้สินดังกล่าวเป็นหนึ่งในสาเหตุปัญหาที่ทำให้เกษตรกรตกอยู่ในภาวะการสูญเสียที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการทำมาหากินของภาคเกษตรกรรม โดยข้อมูลจากการสำรวจลักษณะการถือครองที่ดินเพื่อการเกษตร ปี พ.ศ. 2556 ของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร พบว่าจากพื้นที่เกษตรกรรมกว่า 149.24 ล้านไร่ ในจำนวนนี้ กว่า 77.64 ล้านไร่ เป็นพื้นที่ของคนอื่น และ 71.59 ล้านไร่ เป็นพื้นที่ของเกษตรกรเอง ซึ่ง 29.72 ล้านไร่นั้นติดจำนอง หากเกษตรกรไม่สามารถชำระหนี้ได้ จะส่งผลต่อการสูญเสียที่ดินและพื้นที่เกษตรกรรมลดลงในอนาคต ในภาพรวมพบว่า เกษตรกรร้อยละ 45 หรือ 10.4 ล้านคน ต้องเช่าที่ดินทำเกษตร (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2554 อ้างถึงใน มูลนิธิชีวิตไท, 2560)

จากสภาพปัญหาเชิงโครงสร้างด้านเศรษฐกิจและสังคมโดยเฉพาะภาระหนี้สินและการขาดที่ดินทำกิน ดังข้อมูลข้างต้น มูลนิธิชีวิตไท ร่วมกับภาคีเครือข่ายชาวนาและเกษตรกรกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท ได้ทำวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกันในเรื่อง “กระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกร เพื่อสร้างนวัตกรรมแก้ไขปัญหาด้านที่ดินและหนี้สิน” เพื่อเครือข่ายชาวนาและเกษตรกรได้เริ่มโครงการปฏิบัติการตามแนวทางการปรับตัว และได้ยกระดับองค์ความรู้ในแนวทางการปรับตัวของชาวนาเพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างการผลิต เศรษฐกิจและสังคม นำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีและสามารถอยู่รอดในอาชีพได้อย่างยั่งยืน

2. วัตถุประสงค์

2.1) ศึกษาปัจจัยปัจจัยเงื่อนไขของชาวนาและเกษตรกรในการปรับตัวสู่การแก้ไขปัญหาด้านที่ดินและหนี้สิน

2.2) พัฒนานวัตกรรมทางเลือกในการปรับตัวภายใต้ข้อจำกัดด้านที่ดินและหนี้สิน ตามความต้องการและศักยภาพของกลุ่มชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่เป้าหมาย

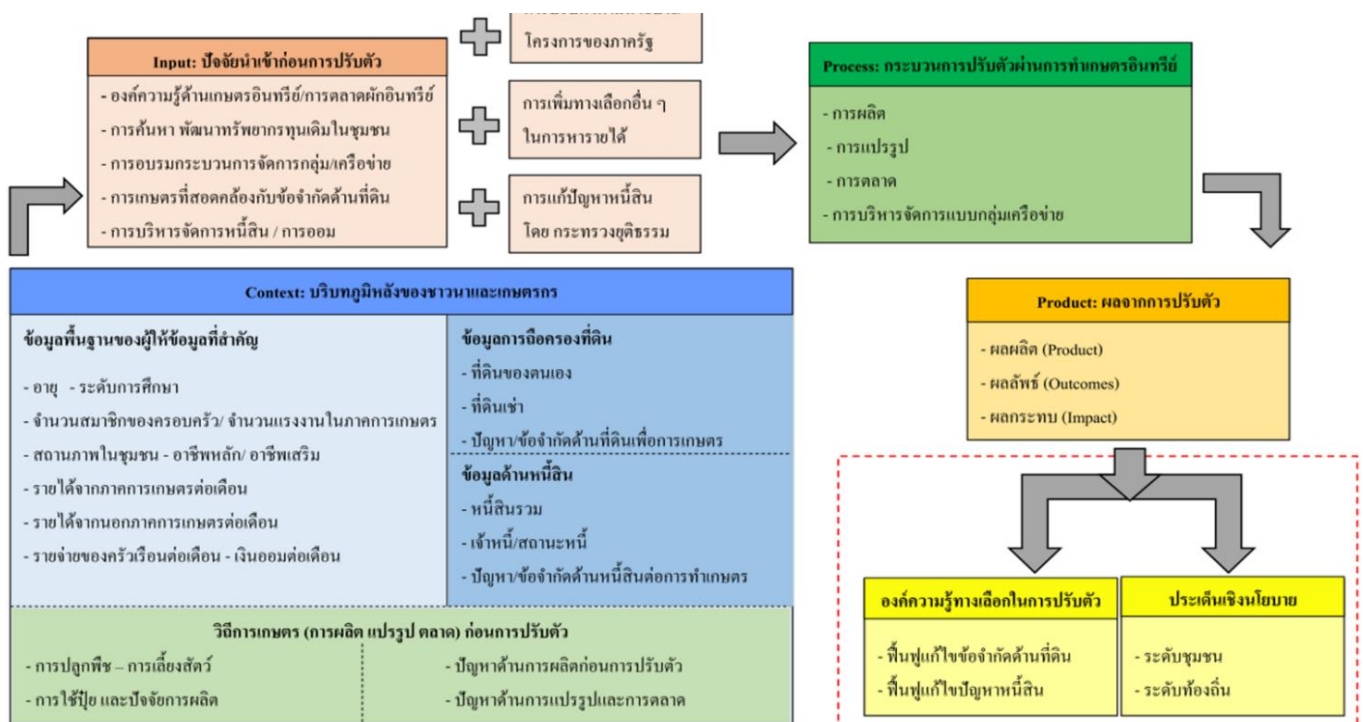
3. ขอบเขตการศึกษา

3.1) ขอบเขตด้านเนื้อหา ได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวทางการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกร รวมทั้งข้อมูลด้านบริบทชุมชนในพื้นที่เป้าหมาย ประกอบกับข้อมูลการสร้างนวัตกรรมของชาวนาและเกษตรกร ตลอดจนศึกษาแนวคิดด้านการแก้ไขปัญหาที่ดินและหนี้สินของชาวนาและเกษตรกร เพื่อใช้เป็นกรอบความคิดเบื้องต้นในการศึกษาวิจัย

3.2) ขอบเขตด้านประชากรและพื้นที่เป้าหมาย การวิจัยครั้งนี้ได้ทำการศึกษาในกลุ่มประชากรโดยเจาะจงในพื้นที่เป้าหมาย คือ กลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ตำบลบางซุด อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

3.3) ขอบเขตด้านระยะเวลาในการศึกษา ได้กำหนดช่วงเวลาของการศึกษาไว้เป็นระยะเวลา 1 ปี คือ ตั้งแต่เดือน มีนาคม พ.ศ. 2560 – เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2561

4. กรอบแนวคิดในการศึกษา

5. ผลการศึกษา

5.1 ภูมิหลังชีวิตชาวนาบางซุด

จากการศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด พบว่าสามารถจำแนกบริบทภูมิหลังชีวิตของชาวนาและเกษตรกรที่เป็นกรณีศึกษาได้ออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ การมีภาระในครอบครัวสูง การขาดแคลนแรงงานในครัวเรือน และการเข้าสู่วัยสูงอายุของชาวนา ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาของอ้อม ซึ่งเป็นแรงงานหลักที่ต้องรับผิดชอบหาเลี้ยงสมาชิกในครอบครัว ที่ประกอบด้วยแม่ ซึ่งอยู่ในวัยสูงอายุอีกทั้งยังมีลูกอีก 2 คน ซึ่งกำลังเรียนอยู่ชั้นประถมศึกษาทั้งคู่ โดยอ้อมและสามีประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก ทำให้มีรายได้ไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในครอบครัว ส่งผลให้เธอต้องทำงานรับจ้างเพิ่มเติม เช่น รับจ้างทำพวงหรีด รับจ้างตัดข้าวดีดและกำจัดวัชพืชในนาข้าว ซึ่งทั้งหมดนี้เนื่องจากเธอต้องแสวงหาโอกาสในการเพิ่มรายได้เข้าสู่ครอบครัวท่ามกลางวิกฤตปัญหาหนี้สินที่กำลังเผชิญ สอดคล้องกับ กรณีศึกษาของวิมล กล่าวคือ หลังจากวิมลตัดสินใจแยกกันอยู่กับสามี เธอต้องทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัวซึ่งมีสมาชิกอาศัยอยู่ร่วมกัน 5 คน แม้จะมีภาระหนักอึ้งอยู่เบื้องหลัง แต่วิมลเป็นแรงงานในภาคการเกษตรหลักเพียงคนเดียวของครอบครัว โดยเธอทำนาสลับกับการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ในพื้นที่ 15 ไร่ นอกจากนั้นยังมีอาชีพเสริมคือ ปลูกผักและรับจ้างทำดอกไม้ร่วมกับกลุ่มแม่บ้านของตำบลบางซุด

ขณะเดียวกัน กรณีศึกษาของแสงเดือน พบว่าเธอเป็นเกษตรกรสูงอายุในวัยย่างเข้าสู่ 72 ปี แต่ทว่าแสงเดือนยังคงต้องทำหน้าที่เป็นเสาหลักหาเลี้ยงครอบครัวซึ่งอาศัยอยู่ในบ้านหลังเล็ก ๆ ร่วมกัน 3 คน โดยหลานสาวอีกสองคนของเธอกำลังอยู่ในช่วงวัยเรียนทั้งคู่ “ยายทำงานอยู่คนเดียว นอกจากทำนาแล้ว ยายก็ปลูกผักและรับจ้างทั่วไป ใครจ้างทำอะไรก็ทำหมด เดี่ยวจะไม่มีเงินให้หลานไปโรงเรียน เพราะเราแก่แล้ว ต้องส่งหลานให้มีความรู้ติดตัวไว้” ทั้งนี้แม่แสงเดือนจะมีลูกถึง 6 คน แต่ลูก ๆ ทั้งหมดต่างก็แยกย้ายไปมีครอบครัวและทำงานรับจ้างอยู่ที่กรุงเทพฯ โดยไม่ได้ส่งเงินมาให้แสงเดือนและหลาน ๆ เช่นเดียวกับกรณีศึกษาของสงวน ซึ่งแม้อายุจะย่างเข้าวัย 60 ปี แต่เธอยังคงต้องเป็นแรงงานหลักในการทำอาชีพเกษตรของครอบครัว เนื่องจากสามีของสงวนประสบอุบัติเหตุถูกรถชน ทำให้ไม่สามารถเป็นกำลังหลักในการทำเกษตรได้ ส่วนลูก ๆ อีก 2 คนก็มีรายได้ไม่แน่นอน ซึ่งไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายและภาระหนี้สินของครอบครัว นอกจากนั้นยังมีกรณีศึกษาของบุญทัน ซึ่งเป็นเกษตรกรในวัยอายุ 66 ปี ซึ่งยังคงเป็นแรงงานหลักในการทำเกษตรของครอบครัว ท่ามกลางภาระหนี้สินซึ่งมีสาเหตุจากการทำนาที่ล้มเหลวในอดีต

5.2 หนี้สิน: กบดักที่ชาวนาดันไม่หลุด

งานวิจัยของมูลนิธิชีวิตไท (2560) ได้ทำการสำรวจพบว่า ครัวเรือนเกษตรกรกว่าร้อยละ 90 ของตำบลบางซุด อยู่ในสถานะมีหนี้สิน โดยมีหนี้ค้างชำระรวมทั้งหมด 34,825,886.88 บาท ซึ่งหนี้ค้างชำระโดยเฉลี่ยต่อครัวเรือน คือ 369,562.64 บาท ทั้งนี้แหล่งเงินกู้ที่เกษตรกรค้างชำระมากที่สุด ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) รองลงมาคือ สหกรณ์การเกษตรอำเภอสรรคบุรี และกองทุนหมู่บ้าน

ตามลำดับ ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาสาเหตุของการมีหนี้สิน พบว่า ครूरเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่เป็นหนี้ เนื่องจากรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย รองลงมาคือ ราคาผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ และปัญหาพืชผลทางการเกษตรได้รับความเสียหาย ตามลำดับ

ข้อมูลข้างต้นสอดคล้องกับผลการศึกษาเชิงลึกผ่านกรณีศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด โดยพบว่า กรณีของอ้อม ต้องเผชิญกับวิกฤตหนี้สินและกำลังถูกฟ้องขับไล่ออกจากบ้านซึ่งเธอและครอบครัวอยู่อาศัยกันมานานนับสิบปี เนื่องจากเธอเป็นหนี้ธนาคารออมสินรวมยอดเงินกว่า 160,000 บาท ภาระหนี้สินของอ้อมมีสาเหตุมาจากความต้องการทุนในการทำเกษตร และกู้เพิ่มเติมเมื่อประสบปัญหาขาดทุน ได้แก่ หนี้ค้ำชำระจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) ซึ่งมียอดหนี้รวมกว่า 175,000 บาท โดยปัจจุบันกำลังอยู่ในขั้นตอนปรับโครงสร้างหนี้ นอกจากนี้ยังมีหนี้จากสหกรณ์การเกษตรอำเภอสรรคบุรีอีกกว่า 160,000 บาท ซึ่งสำนักงานกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกร (กฟก.) ได้ทำการซื้อหนี้ดังกล่าวไว้แล้ว ขณะเดียวกันอ้อมยังได้กู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านฯ เพิ่มเติมด้วยยอดเงินอีก 100,000 บาท รวมสภาพหนี้สินปัจจุบันของเธอกว่า 595,000 บาท หนี้สินหลายแสนบาทที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับครอบครัวของอ้อม เป็นเงื่อนไขหลักที่เธอกำลังอยู่ในสภาวะความเครียด จากข้างต้นจะพบความเชื่อมโยงระหว่างสภาพปัญหาหนี้สินของอ้อมที่จะนำไปสู่ภาวะสู่เสี่ยงการสูญเสียที่ดินของครอบครัวเธอ

ในขณะที่ กรณีของวิมล เธอต้องเผชิญกับวิกฤตหนี้นอกระบบ และภาวะสู่เสี่ยงการสูญเสียที่ดิน ซึ่งวิมลเข้าสู่วงจรหนี้โดยเริ่มกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) จำนวนเงิน 400,000 บาท เพื่อนำมาลงทุนทำนาและเป็นค่าใช้จ่ายสร้างบ้าน แต่ทว่าหลังจากนั้นวิมลต้องประสบปัญหาเรื่องเพลิงและราคาข้าวที่ตกต่ำ ส่งผลให้เธอไม่มีเงินไปชำระหนี้ ธ.ก.ส. ทางออกหนึ่งซึ่งวิมลเลือกในการหาเงินไปชำระหนี้ คือการกู้เงินนอกระบบ โดยเธอตัดสินใจกู้เงินจากเจ้าหนี้นอกระบบรายใหญ่ของอำเภอ ด้วยการกู้เงินก้อนแรกมา 570,000 บาท (ดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน รวมเป็นเงิน 775,000 บาท โดยนำโฉนดที่ดินเนื้อที่ 9 ไร่ 2 งาน มาจดทะเบียนจำนองไว้กับเจ้าหนี้) ถัดมาอีก 9 เดือน วิมลต้องชำระหนี้หนี้นอกระบบดังกล่าว เธอจึงเลือกใช้วิธีกู้เงินจาก ธ.ก.ส. มาอีกครั้ง ยอดเงิน 200,000 บาท โดยเจ้าหนี้เป็นผู้มารับเงินนี้ไป ซึ่งวิมลไม่ได้รับหลักฐานการชำระหนี้จากเจ้าหนี้ไว้ ส่งผลให้ต่อมาเมื่อเธอถูกฟ้อง เจ้าหนี้กลับแจ้งต่อศาลว่าวิมลไม่เคยชำระหนี้เลย ทำให้การชำระหนี้ในครั้งนี้ของเธอแทบจะสูญเปล่า ทว่ากลับต้องเป็นหนี้ ธ.ก.ส. เพิ่มขึ้นมาอีก 200,000 บาท ทั้งนี้วิมลได้เล่าขั้นตอนที่ตนชำระหนี้ให้เจ้าหนี้นอกระบบไปแล้วแต่กลับถูกเจ้าหนี้โกงไม่ได้นำเงินดังกล่าวไปหักยอดหนี้ ความว่า “เขาก็ไม่หักสองแสนที่เราให้ไปเลย ทั้งที่เราก็คิดว่าเป็นดอกเบี้ยปีแรก จึงเท่ากับสองแสนนั้นก็ฟรีไปเลย มันมีหลักฐานของ ธ.ก.ส. ไว้แล้วนะว่าวันที่เท่านี้ จ่ายดอกเบี้ยไปเท่านั้น แล้วพี่ก็จ่ายเงินให้เขาเซ็นรับเงิน แล้วก็ถ่ายเอกสารแต่เขาไม่ให้เรา เขาไม่ให้หลักฐานเรา บอกว่าเขาจะไม่โกง”

นอกจากนั้น ในกรณีของแสงเดือน พบว่าเธอมีหนี้สินทั้งในระบบและหนี้นอกระบบ ซึ่งได้กู้เงินจากสหกรณ์การเกษตรอำเภอสรรคบุรี จำนวน 200,000 บาท เพื่อเป็นทุนทำนา นอกจากนั้นเธอยังกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านฯ อีกกว่า 100,000 บาท เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายทั่วไปในบ้าน ประกอบกับลูก ๆ อีก 3 คน ของเธอ

ได้กู้เพิ่มอีกคนละ 100,000 บาท รวมเป็นเงิน 400,000 บาท แต่ลูก ๆ ของเธอกลับไม่ส่งเงินมาเสียดอกเบี้ยนี้ กอปรกับต้องเป็นผู้นำส่งเงินดอกเบี้ย ราว ๆ ปีละ 600-700 บาท เพียงคนเดียว “ตอนนี้ดอกของ กองทุนหมู่บ้าน ยายก็ต้องจ่ายเองหมดทุกก้อน โทรไปบอกลูกให้ส่งดอก ก็ไม่ยอมส่งเงินมาให้ คนแก่ ๆ คนนี้ก็ต้องส่งให้ไปอีก เวลาจะเอาบอกว่าจะใช้หนี้เอง พอจะส่งก็ไม่มีเงิน” ขณะเดียวกันแสงเดือนยังมีหนี้ในระบบจากการที่ลูกชายกู้อีก 130,000 บาท โดยใช้โฉนดที่บ้านเนื้อที่ 1 ไร่ ค้ำประกัน นอกจากนั้น แสงเดือนยังมีหนี้นอกระบบอีกราว ๆ 200,000 บาท โดยเธอทยอยกู้เงินจากเจ้าหนี้นอกระบบซึ่งเป็นคนรู้จักอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน คราวละ 10,000 – 20,000 บาท ตามความจำเป็นและเหตุฉุกเฉินในบางครั้ง ทั้งนี้แสงเดือนไม่มีเงินเพียงพอต่อการชำระดอกเบี้ยของหนี้นอกระบบดังกล่าว เธอจึงต้องยอมจำนนให้เจ้าหนี้ทำนาในพื้นที่ 4 ไร่ 2 งาน แทนการจ่ายดอกเบี้ยเป็นเงิน

ส่วนในกรณีของสงวน เธอเริ่มกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) จำนวนเงินกว่า 90,000 บาท เนื่องจากประสบปัญหาขาดทุนจากนาที่เคยทำ ทว่าสงวนก็ไม่สามารถความสามารถในการส่งดอกเบี้ย กอปรกับต้องจ่ายแก่ธนาคาร เพราะปีถัดมาเธอก็ยังคงเผชิญกับปัญหาร้ายแรง และหนูนา ทำให้ข้าวที่ปลูกไว้เสียหายไม่ได้ผลผลิตตามต้องการ กระนั้นก็ตามเธอยังมุ่งหน้าทำนาเพื่อหวังให้ได้ผลผลิตที่ดีต่อมาอีกหลายครั้ง และต้องกู้เงินจาก ธ.ก.ส. มาเพิ่มอีกหลายคราว เพื่อนำมาลงทุนชุดบ่ออีกกว่า 15,000 บาท อีกทั้งเธอยังเคยเข้าโครงการสนับสนุนจาก ธ.ก.ส. อีกหลายโครงการ เช่น กู้เงินอีก 30,000 บาท เพื่อซื้อวัวมาเลี้ยง และกู้เงินมาอีก 15,000 บาท เพื่อทำโรงเพาะเห็ดขาย แต่แล้วก็ขาดทุนอีกทุกคราว ความเจ็บปวดจากภาวะหนี้สินของสงวนคือการที่เธอต้องสูญเสียที่ดินไปกว่า 4 ไร่ เพื่อใช้หนี้สินซึ่งเธอค้างไว้กับ ธ.ก.ส. แต่ทว่าสงวนเองก็ต้องพึ่งการกู้เงินจาก ธ.ก.ส. อีกครั้งแล้วครั้งเล่า จนปัจจุบันมียอดหนี้ที่ต้องชำระเป็นเงินกว่า 300,000 บาท นอกจากนั้นเธอยังกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านฯ อีก 40,000 บาท ประกอบกับการยืมเงินพี่สาวซึ่งให้สงวนยืมโดยไม่คิดดอกเบี้ยอีกกว่า 300,000 บาท ภาวะหนี้สินทั้งหมดนี้เป็นเหตุให้สงวนเกิดความเครียดถึงกระทั่งเคยคิดฆ่าตัวตายมาแล้ว แต่ปัจจุบันเธอตั้งใจจะปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตผ่านการทำเกษตรอินทรีย์เพื่อจัดการกับหนี้สินที่มีอยู่ให้ได้ “ป่าเคยคิดจะผูกคอตายแล้วนะ เมื่อก่อนเคยคิด แต่ตอนนี้ไม่คิดแล้ว จะต้องใช้หนี้ให้เขาให้หมด ที่ป่าต้องการคือ ทุนสักก้อนเพื่อที่จะปรับเป็นเกษตรอินทรีย์”

ในอีกกรณีศึกษาของบุญทัน พบว่ามีหนี้สินที่กู้เพื่อส่งลูกเรียน โดยกู้เงินจากธนาคาร 2 แห่ง คือกู้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) และ ธนาคารกรุงไทย เงินกู้จาก ธ.ก.ส. เป็นการกู้ตามโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ซึ่งให้ปรับพื้นที่นาเป็นสวนผสมผสาน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2547 โดยธนาคารอนุมัติยอดเงินกู้จำนวน 100,000 บาท พร้อมนำโฉนดที่ดินไปค้ำประกัน ส่วนหนี้จากธนาคารกรุงไทย มียอดหนี้ 300,000 บาท ซึ่งกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกร (กฟก.) ได้ซื้อหนี้ไว้เหลืยอดหนี้ 150,000 บาท โดยบุญทันได้ต้องชำระหนี้ก็อีกเพียง 2 งวด จำนวน 30,000 บาท ก็จะสามารถปิดหนี้ได้

5.3 ความไม่มั่นคงด้านที่ดิน: ข้อจำกัดของชาวนา

งานวิจัยของมูลนิธิชีวิตไท (2560) ได้ทำการสำรวจครัวเรือนเกษตรกรรายตำบลบางชุด จำนวน 113 ครัวเรือน พบว่า มีที่ดินที่ถือครองเฉลี่ย 16.93 ไร่ กลุ่มที่มีมากที่สุด คือมีขนาดที่ดินระหว่าง 11-15 ไร่ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาคนที่ไม่มีที่ดินรวมกับคนที่มีที่ดินไม่ถึง 10 ไร่ พบว่า มีสัดส่วนกว่าร้อยละ 64.53 ซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพที่ดินน้อยและความไม่มั่นคงด้านที่ดินของเกษตรกรรายตำบลบางชุด ทั้งนี้ข้อมูลดังกล่าวสอดคล้องกับผลการศึกษาเชิงลึกผ่านกรณีศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางชุด โดยพบว่าข้อมูลการถือครองที่ดินของครัวเรือนมากกว่า 26 ไร่ 90 ตารางวา ล้วนมีภาระผูกพันกับการกู้เงินในสถาบันการเงินต่าง ๆ กล่าวคือ ที่อยู่อาศัย 90 ตารางวา ได้จำนองไว้กับธนาคารออมสินซึ่งอยู่ในขั้นตอนฟ้องขับไล่ ส่วนที่ดินเพื่อการเกษตร 5 ไร่ ได้จำนองไว้กับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) และที่ดินเพื่อการเกษตร อีก 21 ไร่ กองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกร (กฟก.) ได้ซื้อหนี้ไว้ ในกรณีของวิมลและครอบครัว ซึ่งมีที่ดิน กว่า 18 ไร่ พบว่า ที่อยู่อาศัย 3 ไร่ และที่ดินเพื่อการเกษตร 5 ไร่ 2 งาน ถูกโอนชื่อน้องสาวให้ซื้อทรัพย์สินไว้ หลังจากถูกบริษัทสีซึ่งขายทอดตลาด ขณะเดียวกัน ที่ทำการเกษตรอีก 9 ไร่ 2 งาน ได้ถูกจำนองไว้กับเจ้าหนี้ในระบบ นอกจากนั้น การถือครองที่ดินของแสงเดือน พบว่า ที่อยู่อาศัย 1 ไร่ ได้จำนองไว้กับ ธ.ก.ส. ส่วนที่ดินเพื่อการเกษตร 6 ไร่ 3 งาน ได้จำนอง ไว้กับสหกรณ์การเกษตรอำเภอสรนครบุรี นอกจากนั้นที่ทำการเกษตรอีก 4 ไร่ 2 งาน เธอได้ให้เจ้าหนี้ระบบทำนาแทนการจ่ายดอกเบี้ย ในกรณีของสงวน มีที่ดิน 3 ไร่ 1 งาน ซึ่งได้จำนองไว้กับ ธ.ก.ส. ขณะเดียวกันเธอได้เช่าที่ทำนา เพิ่มอีก 21 ไร่ (ราคาค่าเช่าที่ดิน ไร่ละ 15 ถัง) ส่วนกรณีของบุญทัน พบว่า ที่ดินซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยและที่ดินเพื่อการเกษตร กว่า 18 ไร่ ถูกใช้เป็นหลักทรัพย์สินเพื่อค้ำประกันเงินกู้จาก ธ.ก.ส. นอกจากนั้น บุญทันยังเช่าที่ดินเพื่อทำนาเพิ่มอีก กว่า 30 ไร่ (ราคาค่าเช่าที่ดิน ไร่ละ 15 ถัง และ 20 ถัง)

5.4 “ต้นทุนสูง ผลผลิตเสียหาย ราคาข้าวต่ำ” วงจรซ้ำซากก่อนการปรับตัว

งานวิจัยของมูลนิธิชีวิตไท (2560) ได้ทำการสำรวจพบว่า เกษตรกรรายตำบลบางชุด จังหวัดชัยนาท ทำนาต่อปี เฉลี่ย 1.5 ครั้ง โดยต้นทุนการทำนามีสัดส่วนสูงที่สุด คือค่าเช่าที่ดินเฉลี่ย 21,185.16 บาท ต่อปี หรือร้อยละ 23.5 มากกว่าอันดับ 2 ถึง 1.91 เท่า ซึ่งเป็นค่าปุ๋ยเคมี อันดับ 3 ค่าเก็บเกี่ยว ตามลำดับ นอกจากนี้ หากพิจารณาการจัดการผลผลิตที่เกี่ยวกับการเพิ่มธาตุอาหารในดินโดยตรง ซึ่งมีต้นทุนที่เกี่ยวข้อง 3 รายการรวมกัน ได้แก่ ค่าปุ๋ยเคมี ค่าปุ๋ยอินทรีย์ และค่าจ้างใส่ปุ๋ย พบว่ามีสัดส่วนร้อยละ 20.11

ข้อมูลข้างต้นสอดคล้องกับผลการศึกษาเชิงลึกผ่านกรณีศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางชุด ตัวอย่างเช่น กรณีของอ้อม เธอได้ทำนาในฐานะผู้จัดการนาข้าว กล่าวคือวิธีการผลิตของเธออยู่ภายใต้การจ้างแรงงานเข้ามาทำการผลิตในพื้นที่นาของเธอ ซึ่งได้ทำการผลิตปีละ 2 ครั้ง โดยเธอมุ่งผลิตข้าวในเชิงปริมาณเพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมากที่สุด ทั้งการใส่ปุ๋ยเคมีหลายรอบ การฉีดสารเคมีกำจัดแมลงและวัชพืชอย่างเข้มข้น อย่างไรก็ตามการทำนาข้าวของเธอยังก้าวไม่พ้นปัจจัยเสี่ยงจากความไม่

แน่นอนของสภาพแวดล้อมในการทำนา ทั้งปัญหาด้านความแปรปรวนของภูมิอากาศ ปัญหาโรคและแมลงรบกวน ตลอดจนความไม่แน่นอนของราคาขาย ซึ่งต่างก็เป็นปัจจัยในการขาดทุนจากการทำนาหลายครั้งหลายคราตั้งแต่อดีต “ตอนนี้ข้าวขายได้ตันละ 6,600 บาท บางทีมีกระแสว่าข้าวจะแพง ตันละหมื่น แต่พี่ไม่เห็นเคยได้เลย ยิ่งกว่านั้น พี่ขายข้าวคราวที่แล้วรวมได้แค่ ราว ๆ 16 - 17 เกวียน มันมีปัญหาทั้งเรื่องเพลี้ย เรื่องหนู เรื่องโรค...แล้วมันก็ไม่มียาได้ทางไหนจริง ๆ รอนาข้าวอย่างเดียว พอถึงเวลาที่ต้องส่งดอกเบี้ยย พอถึงเวลาใส่ปุ๋ยก็ต้องไปซื้อปุ๋ย ซื้อมา จาก ธ.ก.ส. มันก็วนเวียนอยู่อย่างนี้แหละ” ทั้งนี้ ในรอบการทำนาข้าว ช่วงเดือนพฤษภาคม - สิงหาคม พ.ศ.2560 อ้อมได้ปลูกข้าวพันธุ์ กข 57 บนพื้นที่ทำนา 25 ไร่ พบว่า อ้อมมีต้นทุนการผลิตต่อไร่รวม 3,068.20 บาท เมื่อพิจารณาสัดส่วนของต้นทุนการผลิตจะเห็นได้ว่าเธอเสียค่าใช้จ่ายไปกับค่าปุ๋ยและค่าจ้างหว่านปุ๋ยมากที่สุดถึง 3 ครั้ง เป็นเงินรวม 828.8 บาท หรือร้อยละ 27.01 ของต้นทุนการผลิต ทั้งนี้ เธอได้ผลผลิตข้าวเฉลี่ยที่ 650 กิโลกรัมต่อไร่ เมื่อคำนวณผลกำไรที่อ้อมจะได้รับต่อไร่ ณ ราคาขายข้าวในปัจจุบันที่ราคา 6,600 บาท พบว่าเธอจะเหลือผลกำไรจากการขายข้าวเพียง 1,221.8 ต่อไร่ จึงเห็นได้ว่าวิธีการผลิตแบบผู้จัดการนาข้าวของอ้อมซึ่งใช้ต้นทุนการผลิตสูง ขณะที่ราคาข้าวตกต่ำเธอจึงแทบไม่เหลือผลกำไรเพื่อใช้จ่ายในครอบครัว หรือแม้กระทั่งนำเงินไปชำระหนี้สินที่เพิ่มพูนขึ้นของเธอและครอบครัวได้

ในขณะที่วิธีการทำนาของชาวนาซึ่งมีการเช่าที่ดินเพิ่ม พบว่ากรณีของสงวนจะทำนาปีละ 2 ครั้ง ซึ่งในรอบการผลิตช่วงเดือนพฤษภาคม - สิงหาคม พ.ศ.2560 เธอปลูกข้าวพันธุ์ กข 41 ในพื้นที่นาเช่า 21 ไร่ มีต้นทุนการผลิตรวมทั้งสิ้น 3,034.77 บาทต่อไร่ โดยค่าเช่าที่ดินมีสัดส่วนของต้นทุนสูงสุดที่ 990 บาทต่อไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 32.62 สอดคล้องกับกรณีของบุญทัน ซึ่งทำนา 38 ไร่ เป็นที่เช่า 30 ไร่ ปลูกข้าวพันธุ์ กข 41 มีต้นทุนการผลิตต่อไร่ 4,014.73 บาท โดยค่าเช่าที่ดินมีสัดส่วนของต้นทุนสูงสุด เป็นเงิน 1,560 บาทต่อไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 38.86

5.5 ต้นทุนและกลไกสำคัญในการปรับตัวของชาวนา

ข้อมูลจากการศึกษาเชิงลึกผ่านกรณีศึกษาเรื่องกระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด จังหวัดชัยนาท พบว่าชาวนาและเกษตรกรมีบทเรียนในการทำการผลิตที่ล้มเหลว และพยายามวางแผนร่วมกันเพื่อปรับตัวไปสู่การผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ มีการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ และการเชื่อมโยงกับตลาดเกษตรอินทรีย์ นอกจากนี้ยังมีการประสานงานร่วมกันของเครือข่ายเกษตรกรในพื้นที่ต่าง ๆ ไปสู่การสร้างเครือข่ายองค์ความรู้ และการตลาดรองรับผลผลิตจากการทำเกษตรอินทรีย์ ผลจากการศึกษายังพบอีกว่าปัจจัยหนุนเสริมที่สำคัญต่อการปรับตัวเพื่อเปลี่ยนระบบการผลิตของชาวนาและเกษตรกรตำบลบางซุด มีองค์ประกอบดังต่อไปนี้

5.5.1 ทูทางความคิด หมายถึง การตกผลึกความคิดอันจะทำให้สามารถวิเคราะห์สถานการณ์ได้อย่างเท่าทัน ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากประสบการณ์ความล้มเหลวในวิธีการผลิตแบบเก่า ซึ่งส่งผลให้เกิดวิกฤติหนี้สิน ชาวนาและเกษตรกรจึงจำเป็นต้องคิดวิเคราะห์เพื่อเป็นแรงขับเคลื่อนหลุดพ้นจากวังวนของ

หนี้สิน ดังจะเห็นได้จาก กรณีของวิมล ซึ่งพยายามลดการใช้สารเคมีในการทำนา เนื่องจากเล็งเห็นถึงผลกระทบจากต้นทุนการผลิตในระบบเกษตรที่ใช้สารเคมีเข้มข้น ทำให้เธอมีหนี้สินจากการซื้อปุ๋ยและสารเคมีตลอดจนยังเล็งเห็นถึงผลกระทบต่อสุขภาพ ซึ่งเธอและครอบครัวต้องเผชิญจากพิษของสารเคมี

5.5.2 ทูทางความรู้ หมายถึง ฐานองค์ความรู้ด้านการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นหนึ่งในเครื่องมือกลไกขับเคลื่อนกระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด ทั้งนี้ ความรู้เกี่ยวกับระบบเกษตรอินทรีย์ทำให้ชาวนาและเกษตรกรก้าวผ่านข้อจำกัดด้านที่ดินและหนี้สิน กล่าวคือ การทำเกษตรอินทรีย์สามารถทำได้ในกรณีที่ดินน้อย เนื่องจากเป็นการใช้พื้นที่อย่างประณีตและมีประสิทธิภาพ หรือใช้วิธีรวมกลุ่มกันของเกษตรกรเพื่อแบ่งปันที่ดินกัน อีกทั้งเกษตรอินทรีย์ยังไม่ทำให้เกิดหนี้สินจากต้นทุนการซื้อปุ๋ยและสารเคมีเนื่องจากเน้นการผลิตปุ๋ยอินทรีย์และสารป้องกันแมลงจากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในแปลงของชาวนาเอง ความรู้ทางเกษตรอินทรีย์ทำให้ชาวนาและเกษตรกรนำทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนของตนมาประยุกต์ใช้ทำน้ำหมักและปุ๋ยอินทรีย์ ดังจะเห็นได้จาก กรณีที่สงวน ได้เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้ฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการในด้านการผลิตข้าว ผัก และผลไม้ ในระบบอินทรีย์ ซึ่งทำให้เธอนำความรู้ดังกล่าวมาปรับใช้ในพื้นที่ปลูกผักอินทรีย์ได้เป็นอย่างดี

5.5.3 เงินทุนที่มีความยั่งยืน หมายถึง การสร้างแหล่งเงินกู้เพื่อเป็นแหล่งทุนในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์ ผ่านการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นกองทุนสนับสนุนการทำเกษตรอินทรีย์ ซึ่งจะพบว่ากรณีศึกษา 4 คน ได้แก่ อ้อม วิมล สงวน และบุญทัน เข้าร่วมกลุ่มออมทรัพย์เพื่อปรับเปลี่ยนระบบการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์ อย่างไรก็ตามในกรณีของแสงเดือน พบว่าเธอมีข้อจำกัดเรื่องวัยที่สูงอายุและขาดแรงงานในการทำเกษตร จึงไม่ได้เข้าร่วมกลุ่มออมทรัพย์เกษตรอินทรีย์ดังกล่าว

5.5.4 ทูทางสังคม หมายถึง กลุ่ม เครือข่ายซึ่งมีการเชื่อมโยง สนับสนุนและแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด กำลังใจ ระหว่างกัน โดยเครือข่ายดังกล่าวมีการเชื่อมโยงผ่านกิจกรรมที่สร้างความไว้วางใจและวางบรรทัดฐานการทำงานร่วมกันภายในกลุ่มและเครือข่าย ทำให้เกิดการแบ่งปันข้อมูล ความร่วมมือในกิจกรรม การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ดังจะเห็นได้จาก กรณีศึกษาทั้ง 5 คน ได้แก่ อ้อม วิมล สงวน บุญทัน และแสงเดือน ล้วนเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ตำบลบางซุด ซึ่งกลุ่มมีกิจกรรมเชื่อมโยงไปยังกลุ่มเกษตรอินทรีย์สนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ทำให้สมาชิกกลุ่มได้เรียนรู้ทางความคิด องค์ความรู้ และสร้างสัมพันธภาพทางสังคมกับเครือข่ายเกษตรกรต่างพื้นที่ นอกจากนี้ ทูทางสังคมที่กลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ตำบลบางซุด ได้เชื่อมประสานขึ้น ยังเห็นได้จากระบบเครือข่ายตลาดที่รองรับผลผลิตเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงระหว่างเครือข่ายเกษตรกรในพื้นที่ต่าง ๆ ตลอดจนเครือข่ายผู้บริโภคที่สนับสนุนแนวคิดการบริโภคอาหารที่ปลอดภัยจากระบบเกษตรอินทรีย์

5.5.5 ทูทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ความหลากหลายทางพันธุ์พืชท้องถิ่น ซึ่งเอื้อสนับสนุนให้เกิดการเกื้อกูลเป็นห่วงโซ่ของระบบเกษตรอินทรีย์ จะพบว่าตำบลบางซุด จังหวัดชัยนาท เป็นพื้นที่ของการทำนาและเกษตรกรรมแบบใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นมาก่อนใน

อดีต เมื่อเข้าสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตเป็นเกษตรอินทรีย์ หนึ่งในกระบวนการและเป้าหมายในการปรับตัวของกรณีศึกษาที่ทำเกษตรอินทรีย์คือ การฟื้นคืนความอุดมสมบูรณ์ของดิน ผ่านการใช้ปุ๋ยหมัก สารชีวภาพเพื่อเพิ่มอินทรีย์วัตถุ และบำรุงดินที่เคยเสื่อมโทรมจากการใช้สารเคมี นอกจากนั้นยังให้ความสำคัญกับความยั่งยืนของแหล่งน้ำ และการหันมาผลิตพืชผัก ผลไม้ซึ่งเป็นพันธุ์พืชท้องถิ่นดั้งเดิมของชุมชน อันเป็นสร้างฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้อให้เกิดความยั่งยืนต่อชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่

จากองค์ประกอบอันเป็นปัจจัยหนุนเสริมการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด จังหวัดชัยนาท ดังที่กล่าวมาข้างต้น ในส่วนของกระบวนการปรับตัวซึ่งค้นพบข้อมูลจากการสำรวจและศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการ สามารถอธิบายกระบวนการปรับตัวได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับกระบวนการกลุ่ม และระดับกระบวนการของปัจเจกบุคคลในการปรับวิธีการผลิต โดยสามารถอธิบายได้ดังนี้

5.6 “การปรับตัวระดับกลุ่ม” สร้างฐานความคิด ความรู้ เชื่อมประสานจากกลุ่มสู่เครือข่าย

หนึ่งในกระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรพื้นที่ตำบลบางซุด อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท คือการรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินและพัฒนากิจกรรมการปรับตัวด้านการเกษตรร่วมกันในกลุ่ม ดังจะเห็นได้จาก กลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ตำบลบางซุด เนื่องจากกลุ่มดังกล่าวมีความเข้มแข็งในการดำเนินงานและกิจกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกร กล่าวคือ กลุ่มมีระยะเวลาดำเนินงานกว่า 18 ปี จากการเริ่มก่อตั้งกลุ่มในปี พ.ศ. 2542 เพื่อแก้ปัญหาค่าเช่าที่ดินของสมาชิก และมีการรวมตัวกันของกลุ่มได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ การแก้ไขปัญหาหนี้สิน เพื่อให้สมาชิกรักษาที่ดินทำกิน โดยกลุ่มได้จัดให้มีการพบปะพูดคุยกันทุกวันเสาร์แรกของเดือน ทั้งนี้ ปัจจุบันกลุ่มได้ศึกษาแนวทางการปรับตัวของเกษตรกรเพื่อลดต้นทุนการผลิต และหาช่องทางการจำหน่ายผลผลิต สร้างอาชีพเสริมเพิ่มรายได้ให้สมาชิกสามารถนำเงินมาชำระหนี้และเป็นค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ส่งผลให้สมาชิกกลุ่มฯ จำนวนหนึ่งซึ่งกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกร (กฟก.) ซื้อมาแล้ว และมีที่ดินเป็นของตนเอง หันมาทำการผลิตแบบเกษตรผสมผสาน ลดต้นทุนการผลิต สามารถชำระหนี้ได้ตามสัญญาของกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกร เหล่านี้จึงสะท้อนความเข้มแข็งของการรวมตัวของสมาชิกในกลุ่มและความเข้มข้นในการดำเนินกิจกรรมแก้ไขปัญหาหนี้สินของกลุ่ม

จากการเก็บข้อมูลวิจัยเชิงสำรวจเพื่อศึกษาสภาพปัญหาหนี้สินและแนวทางการปรับตัวของเกษตรกร ซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร จำนวน 44 คน พบว่า สมาชิกกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร มีการกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) สูงสุด รองลงมาคือ กองทุนหมู่บ้านและสหกรณ์การเกษตรอำเภอสรรคบุรี ตามลำดับ ทั้งนี้ สาเหตุหลักที่เกษตรกรในกลุ่มฯ ต้องกู้เงินเนื่องจากต้องการเงินลงทุนทำการเกษตร ส่วนสาเหตุหลักที่ทำให้มีภาระหนี้สินพบว่า มีที่มาจากผลผลิตทางการเกษตรได้รับความเสียหาย ทั้งโรคและแมลง ประสพภัยพิบัติทางธรรมชาติที่ไม่สามารถคาดการณ์ได้ ในขณะที่ข้อมูลการปรับตัวของกลุ่มตัวอย่าง พบว่ามีผู้ปรับตัว 34 คน และไม่ปรับตัว 10 คน ซึ่งบุคคลที่ไม่มีการปรับตัว มีสาเหตุมาจากการเป็นผู้สูงอายุที่ไม่มีการลงทุนในการปรับตัวในทุก ๆ ด้าน ทั้งนี้จะพบว่าในส่วนการปรับตัวด้านการลดต้นทุนปัจจัย

นำเข้า เกษตรกรในกลุ่มฯ ที่เป็นกลุ่มตัวอย่างมีการปรับตัวในเรื่องการใช้แรงงานในครอบครัวมากที่สุด (หมายถึง การใช้แรงงานจากสมาชิกในครอบครัว แทนการจ้างแรงงาน) ขณะที่การปรับตัวในเรื่องการทำปุ๋ยพืชสด/ปุ๋ย อินทรีย์ใช้เองมีการปรับตัวน้อยที่สุด นอกจากนั้น ในส่วนการปรับตัวด้านกระบวนการเพื่อพัฒนาตนเอง พบว่า มีการปรับตัวในเรื่องการเข้ากลุ่มเครือข่ายมากที่สุด ขณะที่การปรับตัวในเรื่องการจัดทำบัญชีครัวเรือนมีการ ปรับตัวน้อยที่สุด ในส่วนของข้อมูลการปรับตัวด้านการจัดการผลผลิต พบว่า เกษตรกรในกลุ่มฯ ที่เป็นกลุ่ม ตัวอย่าง มีการปรับตัวในเรื่องการจัดตั้งกลุ่มมากที่สุด อย่างไรก็ตามการปรับตัวในเรื่องการแปรรูปเพื่อเพิ่ม มูลค่าผลผลิตยังมีน้อยที่สุด ในอีกด้านหนึ่งจะพบว่า ปัญหาและอุปสรรคการปรับตัวของเกษตรกรในกลุ่มฯ ที่ เป็นกลุ่มตัวอย่าง ประกอบไปด้วย ปัญหาและอุปสรรคในเรื่องการไม่มีเงินทุน ราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหา เรื่องภัยพิบัติที่กระทบต่อการทำเกษตรกรรม

นอกจากนั้นข้อมูลเชิงลึกจากการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการ พบว่าการบริหารจัดการกลุ่มและพัฒนา กิจกรรมร่วมกันในกลุ่ม เป็นกระบวนการปรับตัวที่เด่นชัดของกรณีศึกษาซึ่งเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่ม ส่งเสริม เกษตรกรบวจร ตำบลบางซุด ซึ่งพบว่ากิจกรรมที่สนับสนุนการปรับตัวของสมาชิกกลุ่ม ได้แก่

5.6.1 การเปิดรับองค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์ ซึ่งทำให้กรณีศึกษาทั้ง อ้อม วัฒน สงวน และบุญทัน ได้รับความรู้เกี่ยวกับเทคนิคการทำเกษตรอินทรีย์ที่ตอบสนองต่อเงื่อนไขของแต่ละบุคคล ส่งผลทำให้เกษตรกรสามารถนำความรู้ ด้านเทคนิคการผลิต การปรับปรุงบำรุงดิน การวางแผนการผลิตผัก และผลไม้ไปปรับใช้ ตลอดจนการสร้างความรู้ความเข้าใจแนวคิดและแนวทางการปรับตัวสู่การผลิต การแปรรูป การจัดการตลาดอย่างยั่งยืน จะพบว่าระบบการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์ยังเป็นการสร้างกระบวนการทาง ความคิดที่สนับสนุนให้เกษตรกรก้าวพ้นวิธีการผลิตรูปแบบเก่า ดังนั้นเกษตรกรอินทรีย์ที่กลุ่มฯ เปิดรับจึงเป็น มากกว่าความรู้เชิงเทคนิควิธีการ แต่เป็นการสร้างฐานทางความคิดในการปรับตัวแก่ชาวนาและเกษตรกร

5.6.2 การเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ ดังจะเห็นได้จาก การประสานงานกับ เครือข่ายเกษตรกรพื้นที่ต่าง ๆ เพื่อหนุนเสริมกิจกรรมกระบวนการปรับตัว มีการแลกเปลี่ยนทางความรู้ ความคิด สนับสนุนทางกำลังใจ เช่น กลุ่มเกษตรอินทรีย์สนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา กลุ่มปิ่นโตเกษตร อินทรีย์หนองสามวัง จังหวัดปทุมธานี นอกจากนั้น กรณีศึกษาทั้ง อ้อม วัฒน สงวน และบุญทัน ได้เข้าร่วมเป็น เครือข่ายสมาชิกกลุ่มเกษตรอินทรีย์สนามชัยเขต ส่งผลให้เกิดการเชื่อมประสานความคิด ความรู้ในการ วางแผนระบบการผลิตและมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ตลอดจนเกิดการเชื่อมโยงระบบตลาดเกษตรอินทรีย์ซึ่งมี หลักการประกันราคาที่แน่นอน และสูงกว่าราคาตลาดของพืชผักทั่วไป ทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในแหล่ง รongรับผลผลิตจากการทำเกษตรอินทรีย์ และเชื่อมั่นในรายได้ที่เพิ่มขึ้นกว่าการขายในระบบตลาดพืชผักทั่วไป

5.6.3 การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เกษตรอินทรีย์ เพื่อสร้างแหล่งเงินทุนที่ยั่งยืนต่อการปรับตัว ของสมาชิกกลุ่ม เนื่องจากเงินทุนเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการปรับวิธีการผลิตของชาวนาและเกษตรกร อย่างไรก็ตาม การกู้ยืมเงินในรูปแบบแหล่งเงินกู้ภายนอกกลุ่ม ทั้งจากธนาคารของรัฐ ธนาคารพาณิชย์ สหกรณ์ การเกษตร และเงินกู้นอกระบบ ล้วนเป็นวงวนที่นำเกษตรกรไปสู่ปัญหาหนี้สินเฉกเช่นที่ผ่านมาในอดีต

กระบวนการสร้างแหล่งเงินทุนจากการออมทรัพย์จึงเป็นวิธีการที่ทำให้สมาชิกกลุ่มซึ่งมุ่งปรับระบบการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์มีความยั่งยืนในการบริหารจัดการเงินทุน ภายใต้หลักการมีส่วนร่วมและตรวจสอบได้ของกระบวนการจัดการเงินทุนกลุ่มออมทรัพย์

5.7 “การปรับตัวระดับบุคคล” การปรับวิธีการผลิตจากเคมีเข้มข้นสู่เกษตรอินทรีย์

ข้อมูลจากการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมผ่านกรณีศึกษา 5 ราย ได้แก่ อ้อม วัฒน สงวน บุญทัน และแสงเดือน พบว่าการปรับตัวในระดับบุคคลมีกระบวนการผ่าน 3 ขั้นตอน ดังต่อไปนี้

5.7.1 การปรับวิธีคิด ผ่านประสบการณ์ความล้มเหลวในวิธีการผลิตแบบใช้สารเคมี

เข้มข้น กล่าวคือ เนื่องด้วยสภาพปัญหาหนี้สินที่รุนแรง อันเกิดจากวิถีผลิตการทำนาแบบเก่าซึ่งมีต้นทุนการผลิตสูง ความไม่แน่นอนของสภาพธรรมชาติ ความผันผวนของราคาผลผลิต ซึ่งชาวนาและเกษตรกรไม่มีการวางแผนเพื่อรับมือกับความไม่แน่นอนดังกล่าว ดังจะพบว่ากรณีศึกษาทุกรายได้รับบทเรียนจากความล้มเหลวในการทำเกษตรแบบใช้สารเคมีเข้มข้น ส่งผลให้เกิดภาระหนี้สินเพิ่มพูน หากยังคงใช้ระบบการผลิตแบบเดิมก็ยากที่จะหลุดพ้นจากวงจรหนี้สิน วิถีหนี้สินดังกล่าวจึงกลายเป็นโอกาสในการปรับวิธีคิดเพื่อเปิดรับกระบวนการเรียนรู้ด้านการทำเกษตรอินทรีย์ ซึ่งกรณีศึกษาทุกรายเปิดรับองค์ความรู้เกี่ยวกับการทำเกษตรอินทรีย์ ตัวอย่างเช่น สงวน ซึ่งเผชิญกับปัญหาขาดทุนจากการทำนาหลายครั้งหลายครา ประกอบกับปัญหาหนี้สินที่เข้ามารุมล้อมชีวิตเธอและครอบครัว หนทางหนึ่งซึ่งเธอวางแผนที่จะก้าวออกจากวังวนของปัญหาขาดทุนและวิถีหนี้สิน คือเธอปรับตัวผ่านการเปลี่ยนวิธีการผลิตสู่การทำเกษตรอินทรีย์ โดยเฉพาะการปลูกผักอินทรีย์ เช่นเดียวกับกรณีของ วัฒน ซึ่งมีหนี้สินรุมเร้าและเร่งด่วน ประกอบกับความไม่แน่นอนของอาชีพชาวนา เธอจึงพยายามปรับการผลิต ลดการใช้สารเคมีในนาและใช้น้ำหมักและปุ๋ยอินทรีย์ในการทำเกษตร

5.7.2 การเปลี่ยนพื้นที่แปลงเกษตร จากเชิงเดี่ยวสู่ระบบเกษตรอินทรีย์ที่เน้นปลูกพืช

ผสมผสาน กล่าวคือ ระบบคิดของเกษตรอินทรีย์มุ่งเน้นความหลากหลายของแปลงเกษตร เพื่อสร้างความสมดุลของระบบนิเวศในแปลง ตลอดจนลดความเสี่ยงในการขาดทุนจากผลผลิตพืชเพียงชนิดเดียว ชาวนาและเกษตรกรจึงต้องวางแผนการผลิตพืชและผักที่หลากหลาย จัดระบบนิเวศในแปลง ตลอดจนสร้างแนวกันชนเพื่อป้องกันสารเคมีจากแปลงเกษตรรอบข้าง ซึ่งเป็นหนึ่งในข้อกำหนดสำคัญของการได้รับการรับรองจากมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ โดยจะพบว่า กรณีของ อ้อม ได้เปลี่ยนพื้นที่นา 25 ไร่ ให้เป็นผักอินทรีย์แบบผสมผสาน 5 ไร่ ได้แก่ ถั่วฝักยาว มะเขือ ตะไคร้ พักทองและบวบ พร้อมทั้งขุดสระเลี้ยงปลาไว้อีก 2 งาน ซึ่งอ้อมมีมุมมองต่อการทำเกษตรอินทรีย์ในเชิงบวก กล่าวคือเป็นการลดต้นทุนการใช้ปัจจัยการผลิต และลดรายจ่ายในครัวเรือน แต่ยังมองว่าการทำเกษตรอินทรีย์ต้องใช้ระยะเวลานาน และยังไม่มั่นใจว่าแปลงของตนจะผ่านเกณฑ์ตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์หรือไม่ เนื่องจากแปลงนารอบข้างมีการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้น ในขณะที่กรณีของ วัฒน ได้ใช้พื้นที่รอบ ๆ บริเวณบ้านเป็นแปลงเกษตรอินทรีย์ เช่น กะเพรา ตะไคร้ มะกรูด มะนาว นอกจากนั้นในการทำนารอบการผลิตที่ผ่านมา เธอพยายามลดใช้สารเคมีในวิธีการผลิต โดยเลือกใช้

หมักชีวภาพเข้ามาฉีดทดแทนสารเคมีกำจัดแมลงในนาข้าว ซึ่งส่งผลให้เธอสามารถลดต้นทุนการทำนาได้อย่างมาก ทั้งนี้ผักอินทรีย์ของเธอก็ถูกคาดหวังว่าจะเป็นผลผลิตที่ช่วยลดรายจ่ายค่าอาหารและเพิ่มรายได้ให้ครอบครัวของเธอได้ ซึ่งมีความมุ่งมั่นที่จะปรับวิธีการผลิตเป็นเกษตรอินทรีย์อย่างเต็มที่ ทว่าเธอยังมีข้อจำกัดในการผลิตพืชผักอินทรีย์ ได้แก่ ขาดแรงงานในการผลิตพืชอินทรีย์เพราะเธอต้องเป็นคนหลักในการทำเกษตรของครอบครัวเพียงคนเดียว นอกจากนี้ยังมีขาดความเข้าใจต่อวิธีการทำเกษตรอินทรีย์ ทั้งประเด็นเรื่องสารเคมี และมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ส่วนในกรณีของสงวน พบว่าเธอได้ปรับพื้นที่สวน 2 ไร่ 3 งาน เพื่อผลิตผักอินทรีย์ โดยเฉพาะผักใบ ประกอบกับมะกรูด ตะไคร้ ชিংและข่า นอกจากนี้ สงวนวางแผนว่าจะลดพื้นที่นาเช่าโดยจะเช่าที่ทำนาเพิ่มเพียง 10 ไร่ จากปัจจุบันที่เช่ากว่า 21 ไร่

5.7.3 การเชื่อมโยงสู่เครือข่ายตลาดอินทรีย์ จะพบว่ากระบวนการปรับตัวไปสู่วิถีการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์นั้น หนึ่งในเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่ชาวนาและเกษตรกร คือระบบตลาดรองรับผลผลิตที่แน่นอนและมีราคาประกันที่สูงกว่าราคาตลาดทั่วไป ซึ่งข้อมูลจากจากศึกษาพบว่ากรณีศึกษาที่เข้ากลุ่มเป็นเครือข่ายร่วมกับกลุ่มเกษตรอินทรีย์สนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา จะได้รับการส่งเสริมการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ และการพัฒนาแปลงไปสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์จากระบบการตรวจสอบภายใน มาตรฐานเกษตรอินทรีย์ภายในประเทศ และเชื่อมโยงไปสู่ระบบมาตรฐานและตลาดเกษตรอินทรีย์ในระดับสากลต่อไป

6. สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

ผลจากการศึกษาวิจัยกระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด จังหวัดชัยนาท พบว่าบริบทเบื้องหลังชีวิตชาวนาและเกษตรกรส่วนใหญ่มีภาระในครอบครัวสูง ขาดแคลนแรงงานในครัวเรือน และการเข้าสู่วัยสูงอายุของชาวนา สอดคล้องกับข้อมูลของ สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง (2553) ซึ่งพบว่า ชาวนาภาคกลางส่วนใหญ่อยู่ในช่วงอายุเฉลี่ยวัยกลางคน ในส่วนของสภาพปัญหาหนี้สินเกษตรกรจำนวนมากกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) สอดคล้องกับผลการวิจัยของมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (2559) ซึ่งพบว่า ธ.ก.ส. เป็นแหล่งเงินกู้ยืมที่สำคัญที่สุดของภาคการเกษตรไทย อีกทั้งยังพบความเชื่อมโยงระหว่างสภาพปัญหาหนี้สินของเกษตรกรที่จะนำไปสู่ภาวะสูญเสียการสูญเสียที่ดิน ซึ่งที่ดินของเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด ส่วนใหญ่ล้วนมีภาระผูกพันอยู่กับแหล่งเงินกู้ทั้งในและนอกระบบ ที่ดินจึงแปรสภาพเป็นสินทรัพย์มีมูลค่าและถูกใช้เป็นเครื่องมือเข้าสู่วงจรหนี้สินของเกษตรกร

ข้อมูลเชิงสำรวจแนวทางการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ตำบลบางซุด พบว่า ชาวนาและเกษตรกรที่ไม่มีการปรับตัวนั้นมีสาเหตุมาจากสภาพการเป็นผู้สูงอายุที่ไม่มีกำลังในการปรับตัว สอดคล้องกับการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมซึ่งพบว่ากรณีของแสงเดือน ซึ่งอายุกว่า 72 ปี เธอมีข้อจำกัดเรื่องวัยสูงอายุและขาดแรงงานในการทำเกษตร จึงไม่ได้เข้าร่วมกลุ่มเพื่อปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่เกษตรอินทรีย์ ขณะเดียวกัน ยังพบว่า ผู้ที่มีการปรับตัว จะปรับตัวด้านการจัดการผลผลิตในระดับน้อย ดังนั้นประเด็นเรื่องการจัดการผลผลิต ทั้งการแปรรูป และการตลาด จึงเป็น

ช่องว่างในการปรับตัวของกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร ซึ่งผลการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม พบว่าการหนุนเสริมชาวนาและเกษตรกรให้เชื่อมโยงสร้างเครือข่ายในการผลิต แปรรูป และการตลาด สามารถสร้างระบบการจัดการผลผลิตที่มีประสิทธิภาพได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ ในด้านปัญหาและอุปสรรคต่อการปรับตัว พบว่า เงื่อนไขการไม่มีเงินทุนเพียงพอ ปัญหาด้านราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหาเรื่องภัยพิบัติ เป็นปัญหาอุปสรรคที่ขัดขวางการปรับตัวของสมาชิกกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจรมากที่สุด ทั้งนี้การศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม พบว่า การแก้ปัญหาด้านเงินทุนในการปรับตัว ควรดำเนินการผ่านการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อสร้างแหล่งเงินทุนที่ยั่งยืนภายใต้หลักการมีส่วนร่วมและตรวจสอบได้

ในขณะที่ปัญหาด้านราคาผลผลิตตกต่ำ จะพบว่า การเชื่อมโยงระบบตลาดเกษตรอินทรีย์ผ่านเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ ทำให้เกิดหลักการประกันราคาพืชผลทางการเกษตรที่แน่นอน และสูงกว่าราคาตลาดทั่วไป ทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในแหล่งรองรับผลผลิตจากการทำเกษตรอินทรีย์ และเชื่อมั่นในรายได้ที่เพิ่มขึ้นกว่าการขายในระบบตลาดพืชผักทั่วไป อย่างไรก็ตาม การรับมือกับปัญหาเรื่องภัยพิบัติ เป็นอีกหนึ่งปัญหาต่อการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกร ซึ่งต้องอาศัยการจัดการระบบการผลิตให้สอดคล้องกับระบบธรรมชาติ ตลอดจนการให้ข้อมูลความรู้ที่เท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมจากหน่วยงานต่าง ๆ

ผลการศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด สามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ ได้แก่ ระดับกลุ่ม ซึ่งเป็นสร้างฐานความคิด ความรู้ เชื่อมประสานจากกลุ่มสู่เครือข่าย และระดับปัจเจกบุคคล เป็นการปรับวิถีการผลิตจากเคมีเข้มข้นสู่เกษตรอินทรีย์ ทั้งนี้ปัจจัยที่เอื้อสนับสนุนให้เกิดกระบวนการปรับตัวอย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย ทูทางความคิด ทูทางความรู้ เงินทุน ทูทางสังคม และทุนทรัพยากรธรรมชาติ ผลการศึกษาข้างต้นสอดคล้องกับงานวิจัยของ พรไทย ศิริสาธิตกิจ (2557) ซึ่งพบว่าทุนในการปรับตัวของชาวนา (Capitals Adaptation) มี 4 ประเภท ได้แก่ ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทุนธรรมชาติ (Natural Capital) ทุนการเงิน (Financial Capital) และ ทุนสังคม (Social Capital) นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับ งานศึกษาของ Moench and Dixit (2004) ซึ่งได้สรุปเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกษตรกรปรับตัวได้ดี อันได้แก่ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด สามารถลดต้นทุนการผลิตได้ มีเครือข่ายทางสังคมสนับสนุนระหว่างกัน และมีนโยบายของรัฐสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือเกษตรกรขณะเดียวกัน งานวิจัยของ Bennett (1969) ก็ได้สรุปผลการศึกษาไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือ เงื่อนไขที่ทำให้เกษตรกรปรับตัวได้ดี ประกอบไปด้วย การรับรู้และเข้าใจปัญหาอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง มีประสบการณ์ในการแก้ปัญหา มีเครือข่ายทางสังคม นอกจากนี้ Bennett (1969) ยังได้เสนอ ประเด็นพิจารณา “การปรับตัว” ในสองระดับ ได้แก่ (1) การบรรลุเป้าหมายส่วนบุคคล ซึ่งในกรณีของเกษตรกรหมายถึง มีปริมาณของผลผลิต มีรายได้เหมาะสม (2) การรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากวิถีชีวิตของเกษตรกรขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ในสังคมเกษตรกรรมที่ยั่งยืนจึงจำเป็นต้องรักษาสมดุลระหว่างผลประโยชน์เฉพาะหน้าในเชิงเศรษฐกิจและการธำรงรักษาทรัพยากรธรรมชาติประกอบกันด้วย

ข้อค้นพบจากการศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ตำบลบางซุด แสดงให้เห็นบริบทเงื่อนไขเบื้องหลังชีวิตของชาวนาและเกษตรกรซึ่งอยู่ภายใต้เงื่อนไขด้านครอบครัว หนี้สิน และข้อจำกัดด้านที่ดิน วิธีการผลิตแบบเดิมยิ่งซ้ำเติมให้ปัญหารุนแรงขึ้น การปรับตัวไปสู่วิธีการผลิตแบบใหม่เฉพาะเช่นเกษตรอินทรีย์ จึงเป็นหนึ่งในกลไกที่ทำให้ชาวนาและเกษตรกรก้าวพ้นวังวนของอุปสรรคปัญหาต่าง ๆ ทั้งนี้ กระบวนการปรับตัวจำเป็นต้องดำเนินการทั้งในระดับกลุ่มและระดับปัจเจกบุคคล ผ่านทุนในการปรับตัวที่ทำหน้าที่หนุนเสริมศักยภาพให้ชาวนาและเกษตรกรปรับตัวได้อย่างมีประสิทธิภาพ